

De toekomst telt

Bonaventuralezing 2013

‘De toekomst telt’ is het thema van de Bonaventuralezing 2013. Dit thema lijkt op zijn zachtst gezegd een gedurfd thema voor de Stichting Bonaventura en de bij haar aangesloten katholieke docenten. Het bijzonder onderwijs in het algemeen en het confessioneel onderwijs in het bijzonder staan onder toenemende maatschappelijke druk. Seculiere politici zagen met een bijna religieus fundamentalisme aan de poten van wat zij zien als de laatste restjes religie in het publieke domein. Politici, beleidsmakers en opinieleiders van liberaal-seculiere huize menen maar al te vaak dat religie een zaak is voor ‘achter de voordeur’. En uitingen van religie in het publieke domein, zoals weigerambtenaren en hoofddoekjes, maar ook de kleine religieuze omroepen en de zondagsrust zijn het haasje.

De katholieke theoloog Marcel Poorthuis hekelt deze ontwikkeling. ‘Onder het motto “we laten de kinderen vrij”, onthouden we ze basiskennis over godsdienst. De scheiding tussen religie en staat wordt zo geïnterpreteerd dat er een soort religieus analfabetisme ontstaat.’¹ De moderne Nederlander is niet alleen van de geïnstitutionaliseerde religie afgedreven, maar weet ook vaak niets meer over de dynamiek van de religie. Bovendien wordt het beeld van de geïnstitutionaliseerde religie vaak bepaald door schandalen en incidenten, of het nu gaat om het misbruikschandaal binnen de rooms-katholieke kerk of om mosliminternaten waar jongens met lijfstraffen zouden worden gedisciplineerd.

Van dat religieus analfabetisme bestaat ook een Bijbelse variant. Oud-scriba van de PKN Arjan Plaisier voorzag in 2010 al een onstuitbare afname van Bijbelse kennis in de Nederlandse samenleving. En in 2008 werd in Rome zelfs een bijzondere bisschoppensynode over dit onderwerp belegd. ‘De Nederlander’ is best spiritueel geïnteresseerd en gevoelig voor geloof in een hogere macht, maar weet niets meer over de Bijbelse verhalen en het christendom. De gemiddelde Nederlander staart naar het schilderij van de kruisafname en vraagt zich af wie die man toch is die daar aan die paal hangt. Nu chargeer ik, maar ik ben oprecht bang dat dit is wat de toekomst ons zal brengen. Wat moeten we dan met een thema als ‘de toekomst telt’?

Alvorens ik hier nader op inga, wil ik mijn voorgangers in de Bonaventuralezingreeks met eerbied noemen. Kees Waaijman sprak in 2003 over ‘de spiritualiteit van de leraar’. En in 2008 sprak Peter Nissen over het thema ‘Terug naar de bron’ (2008). Aan mij de eer om na deze twee eminente sprekers de derde lezing in de serie te mogen verzorgen. Ik dank het bestuur van Bonaventura voor deze kans en hun vertrouwen.

1. Crisis?

In november 2011 publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau een rapport onder de titel *De sociale staat van Nederland 2011* met daarin cijfers over het vertrouwen van de Nederlanders. Media, politie en leger scoorden goed: tussen de 71 en 75% van de Nederlanders heeft vertrouwen in deze instituten. Onder aan het staatsje bengelen de regering (48%), de politieke partijen (39%) en – hoe droevig – de kerk. Slechts 35% van onze bevolking zegt vertrouwen in de kerk te hebben. Ter vergelijking: dat was vijf jaar geleden nog 49%. ‘Pijnlijk, heel pijnlijk’, reageerde Mgr. Gerard de Korte, bisschop van Groningen-Leeuwarden in dagblad *Trouw* (30 november 2011). ‘Het is niet nieuw. We zien het al zo’n veertig à vijftig jaar. Er zijn al heel veel mensen van ons weg gegroeid,

¹ Marcel Poorthuis, “Geen leven zonder rituelen”, in: Ernst Hirsch Ballin en Poorthuis (red.), *Religie achter de voordeur vandaan?*, Berne (2012), 25.

of om het in Bijbelse termen te zeggen: ze hebben zich verontschuldigd. In 1500 was God vanzelfsprekend, nu is hij een optie. En als men nog in Hem gelooft, is dat al lang niet meer altijd in de God van de Schrift, die zich geopenbaard heeft in Jezus Christus.'

De geïnstitutionaliseerde kerken hebben het moeilijk. Godsdienstsocioloog Staf Hellemans legt de vinger op de zere plek.² Er is een sterke afname te zien van de 'kerksheid': er staan minder mensen ingeschreven als parochiaan, er komen minder gelovigen naar de kerk, er zijn steeds minder ambtsdragers en hoewel de jaarlijkse Kerkbalans nog steeds op niveau is, geven steeds minder mensen geld. Daarnaast verzwakken de parochies en de (nieuwe) geloofsgemeenschappen door "flexibilisering" van de gelovigen. Dat wil zeggen dat de paar gelovigen die nog geregeld naar de kerk gaan, veeleisend, kieskeurig en overbelast qua vrijwilligerstaken zijn. De moderne kerkgangers gaan niet meer automatisch kerken bij de parochie waarin ze toevallig wonen, maar ze zoeken een gemeenschap die bij hun spirituele smaak hoort. Verschillende kerken, ook binnen één denominatie, moeten dus met elkaar de strijd aangaan voor de schaarse gelovigen. Nieuwe 'aanwas' is er nauwelijks.

Bovendien is het maatschappelijke proces van de verzuiling echt afgelopen. Confessionele maatschappelijke organisaties bestaan niet meer of worden tot een bestaan in de marge gedwongen. Het CDA worstelt met zijn religieuze wortels net als het CNV. De ChristenUnie en de SGP houden nog redelijk stand, maar de reli-omroepen als RKK en IKON krijgen zeer binnenkort geen geld en geen zendtijd meer.

Daarmee verwant is het geven dat de maatschappelijke relevantie van de kerk is verdwenen. We zagen net al dat slechts 35% van de Nederlanders vrouwen in de kerk heeft. Direct daarmee verbonden is dat de stem van de kerk in allerlei maatschappelijke posities gewoon niet meer gehoord wordt. Islam- en christendomcritici maken gelovigen graag belachelijk omdat ze zich zelf verheven voelen boven de 'middeleeuwse gedachten' van hun opponenten, maar ook omdat ze hen daarmee in een hoek kunnen drijven. Vooral actualiteitenprogramma's hebben hier een handje van. Als de redactieleden van *Pauw & Witteman* of *De Wereld Draait Door* een gelovige christen of moslim uitnodigen, kiezen ze vaak een extreme vertegenwoordiger uit. Daarmee zijn ze in staat om de gehele geloofsgemeenschap waar hun gast deel van uitmaakt, in één klap belachelijk te maken. Moslims en christenen worden zo door hun geframede traditioneel geklede imams of extremistische katholieke vertegenwoordigers gestigmatiseerd, geridiculiseerd en afgepoeierd.³

Betekent dit alles dat de rol van religie is uitgespeeld in Nederland? Nee, geenszins. De zogenaamde 'secularisatiethese' uit de jaren 60 van de vorige eeuw is ongeldig gebleken. Er is geen sprake van secularisatie in de zin van het verdwijnen van religie. Veel mensen op zoek naar zingeving, spiritualiteit en antwoorden op de grote vragen van het leven. Het succes van *wellness*-cultus, bladen als *Happinez* en *Prana*, de volgeboekte gastenverblijven in kloosters, films als *What the Bleep Do We Know*, en boeken als *The Da Vinci Code* en *The Secret* bewijzen dit. Allemaal duiden ze op een blijvende behoefte aan zingeving.

Dit wordt bevestigd door verschillende rapporten van prestigieuze onderzoeksbureaus in Nederland, die een blijvende betekenis van religie voor Nederlanders laten zien.⁴ Het is dan ook correcter om van 'de-institutionalisering' te spreken: mensen blijven gelovig en spiritueel geïnteresseerd, maar zoeken dat in toenemende mate buiten de muren van de gevestigde kerken. Hetzelfde proces is overigens ook te zien bij politieke partijen, vakbonden, vrijwilligers- en sportverenigingen, enz. Moderne burgers binden zich minder makkelijk aan langlopende projecten en instituten.

² Staf Hellemans, "Tracking the new shape of the Catholic Church", in: Jozef Wissink en Hellemans (red.), *Towards a New Catholic Church in Advanced Modernity. Transformations, Visions, Tensions*, Zürich (2012), 19-50.

³ Frank G. Bosman, *God houdt wel van een geintje. Kleine theologie van de humor*, Zoetermeer (2012), 41-42.

⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Religie aan het begin van de 21^e eeuw* (2009); Sociaal Cultureel Planbureau, *Godsdienstige veranderingen in Nederland* (2006); Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (2006).

Maar ook het katholieke onderwijs – als kind van de verzuiling en daarmee op zekere manier gebonden aan de geïnstitutionaliseerde religie – zit in zwaar weer, en dat geldt eigenlijk voor het hele bijzondere onderwijs. In 2012 plaatste bestuursvoorzitter Jan Timmers van de Signum-scholenkoepel uit Den Bosch heel openlijk en nadrukkelijk vraagtekens bij de katholieke identiteit van zijn organisatie. Eerder al maakte hij met zijn bestuur de overstap van de koepel Bond Katholiek Primair Onderwijs naar de VOS/ABB – de belangenbehartiger van de openbare scholen. De reden was, aldus Timmers, een puur financiële: VOS/ABB heeft een goedkopere dienstverlening dan de katholieke bond. Identiteit was voor Timmers niet langer een zaak voor het bestuur. Daar moesten directeuren maar op schoolniveau inhoud aan geven, als ze daar al behoefte aan hadden. Overigens is er ook een tegenbeweging zichtbaar. Ons Middelbaar Onderwijs (OMO), het grootste schoolbestuur van Nederland, heeft recent nog uitgesproken dat ze zich nog altijd verbonden voelt met de katholieke traditie. Let wel: OMO sprak niet over het instituut van de Rooms-Katholieke Kerk, alleen over het vagere begrip ‘traditie’.

De katholieke identiteit en traditie kunnen echter van grote toegevoegde waarde zijn voor een katholiek geëngageerde docent, ook buiten de lessen godsdienst/levensbeschouwing. Ik werk dat uit in een aantal punten.

2. Religie van binnenuit

De lutherse theoloog Dorothee Sölle opperde in haar boek *Mystiek en verzet* dat de mens ‘ongeneeslijk religieus’ is en blijft.⁵ Dat geldt voor elk mens, dus ook alle kinderen en jongvolwassenen die aan de zorg van docenten zijn toevertrouwd. Elk mens, en dus elk kind, is een spiritueel wezen dat in die hoedanigheid beschouwd, aangesproken, uitgedaagd en ontwikkeld moet worden. Dat dit niet louter de taak is van de eventueel aanwezige docent godsdienst/levensbeschouwing, maar van elke docent is helaas niet evident. Het huidige pedagogische klimaat op vele basis- en middelbare scholen gaat uit van kennis overdracht en het aanleren van (vaak cognitieve) competenties. Zelfs de min of meer verplichte aandacht voor ‘goed burgerschap’ bestaat meestal uit niet meer dan het aanleren van de rudimentaire werking van onze democratische samenleving. Vaak is de tijdsdruk hier debet aan.

Dat onderwijs meer veronderstelt dan kennis en competentie wordt vaak goed onderkend en in de praktijk gebracht in scholen op basis van een bepaald pedagogisch systeem zoals Dalton- en Montessorionderwijs, of in scholen die veel nadruk leggen op hun levensbeschouwelijke grondslag zoals gereformeerde scholen of scholen op basis van de antroposofie (Vrije Scholen). Dergelijke scholen hanteren een uitgekristalliseerd mens- en maatschappijbeeld dat aan de basis van hun pedagogisch klimaat ligt.

Een docent die zich bekend tot een religieuze stroming of groepering heeft een streepje voor op collega’s zonder een dergelijke associatie. Hoewel we natuurlijk erop moeten letten dat de private overtuiging van de docent zoals hij of zij deze in het eigen handelen en spreken tot uiting brengt niet te veel uit de pas loopt met de identiteit zoals de school die wil geven vormgeven, kan een religieus geëngageerde docent leerlingen helpen het sociaal-maatschappelijk verschijnsel van ‘religie’ te begrijpen en in het juiste perspectief te plaatsen. Hierbij moet de docent de leerlingen zowel met het buiten- en als het binnenperspectief laten kennismaken, zonder hierbij de eigen religieuze overtuiging expliciet op te dringen.

Het binnenperspectief is echter niet onomstreden. Godsdienstpedagoog Johan Van der Vloet hield in mei 2012 tijdens het symposium ‘Recht op levensbeschouwing’ te Antwerpen een betoog voor het behoud van het ‘binnenperspectief’ in het onderwijs, het vertrekken vanuit de eigen traditie. Levensbeschouwing en religie kunnen alleen ontwikkeld worden als ze gekoppeld zijn aan een ‘uitnodigende propositie’. Daarmee sloot Van der Vloet aan bij godsdienstpsycholoog Dirk

⁵ Dorothee Sölle, “De mens is ongeneeslijk religieus”, *Trouw* (02-09-98) naar aanleiding van haar boek, *Mystiek en verzet. 'Gij stil geschreeuw'*, Baarn (1998).

Hutsebaut die tijdens dezelfde bijeenkomst pleitte voor een ‘uitnodigende standpuntelijkheid’.⁶ Hutsebaut baseerde zich hierbij op eigen empirisch onderzoek in België.

Uiteraard moet de religieus geëngageerde docent duidelijk oog hebben voor en kritisch uiting geven aan zowel de positieve als de negatieve aspecten van (institutionele) religie. Remonstrants theoloog Tom Mikker legt in zijn boek *Religiestress* het verschil mooi uit: ‘Goede godsdienst legt een verbinding tussen mensen en heeft harmonie en samenhang als oogmerk. (...) Slechte godsdienst maakt relaties tussen mensen kapot en is enkel en alleen uit het eigen gelijk, zelf als de feiten anders spreken.’⁷

3. Christelijk analfabetisme

Volgens de praktisch theoloog Henk Bakker is Europa ‘een geesteskind dat voortkwam uit de steden Athene, Jeruzalem en Rome. Of beter: Athene en Jeruzalem kwamen samen in Rome, in het westers christendom met de daar ontwikkelde staatsopvattingen en rechtssystemen, en hebben zich samen in haar voortgeplant.’⁸ En zelfs de in het Europa van de 21^e eeuw dominante liberaal-democratische traditie, die maar al te vaak wordt toegeschreven aan de verlichting, ‘is een product van het christendom dat teruggreep op de klassieken en de christelijke klassieken.’⁹

Sociaal-maatschappelijke principes die Europa voor een belangrijk deel definiëren – solidariteit, subsidiariteit, *bonum commune* – zijn afkomstig uit de christelijke traditie.¹⁰ En zelfs waar de christendemocratie lijkt te zijn gereduceerd tot een schaduw van haar vroegere macht en invloed, blijven deze drie begrippen uit de sociale leer van de rooms-katholieke kerk een niet te onderschatten rol spelen. Maar ook zoveel andere zaken uit ons dagelijks leven hebben een christelijke achtergrond, alleen beseffen slechts weinigen dat nog. Onze tijdrekening gaat uit van de geboorte van Jezus Christus. Onze collectieve feestdagen zijn Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Hemelvaart. Ons grootste openluchtfest is Carnaval dat met zijn traditionele carnavalesmis een katholieke achtergrond kent. Enzovoorts. De voorbeelden zijn ontelbaar.

Kennis van het christendom is onmisbaar voor elke opgroeiend kind of jongvolwassenen om zich te kunnen verstaan met zijn eigen historisch-culturele context. Wie blind en doof is wat betreft de beeld- en woordsymboliek van het christendom zal zich meer en meer een vreemde voelen in zijn eigen leven. De meest spraakmakende theoloog van 2012 Erik Borgman meent dan ook dat het christendom de ‘maatschappelijke paniek’ kan verminderen. In zijn boek *Overlopen naar de barbaren* schrijft hij: ‘De collectieve angst die ons op het moment in de greep houdt, komt voort uit het idee dat de wereld ten onder gaat, als we er niets tegen doen. Het christendom leert ons de wereld te zien als een gave. Het kan ons zo helpen, een stuk minder bang te zijn. Dan komt er ruimte voor het ontvangen van mogelijkheden die toekomst schenken.’¹¹

Sinds de kerstening van Europa denken en dromen we als christenen. Ons collectief geheugen van schilderijen, beeldhouwwerken en literatuur zijn christelijk van karakter. En als wij elkaar verhalen vertellen, vertellen wij die in christelijke termen en symboliek. Films, games en reclames zijn ook (kleine) verhalen over wat werkelijk ter zake doet: liefde en haat, leven en sterven, boete en vergeving. Daarom zijn onze cultuuruitingen nog christelijk geïnspireerd, alleen zijn we vaak niet meer in staat deze als zodanig te herkennen.¹²

⁶ Jan de Volder, “Symposium Recht op levensbeschouwing? verdedigt het vertrekken vanuit de eigen traditie. Revolutie in levensbeschouwelijk onderwijs niet voor morgen”, in: *Tertio* 642 (2012), 4.

⁷ Tom Mikker, *Religiestress. Hoe je te bevrijden van deze eigentijdse kwelgeest*, Zoetermeer (2012), 107.

⁸ Henk Bakker, “De ziel van Europa en de geest van God”, in: Erik Borgman (red.), *De werking van de Heilige Geest in de Europese cultuur en traditie*, Kampen (2008), 75.

⁹ *Ibidem*, 78.

¹⁰ Erik Sengers, *Caritas. Naasteliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk*, Delft (2012), 132-134.

¹¹ Erik Borgman, *Overlopen naar de barbaren*, Zoetermeer (2009).

¹² Frank G. Bosman, *God is hier al! Over geloof, cultuur en theologie*, Berne (2012), 18.

De christelijk geïnspireerde docent kan zijn leerlingen kennis van het christendom bijbrengen, niet zozeer uit missionerende motivatie, maar om hen te helpen hun eigen maatschappelijk-historische context te verstaan, en hen in staat te stellen zichzelf in dit 'bouwwerk' te kunnen invoegen.

4. Sacramenteel wereldbeeld

In zijn boek *What Make Us Catholic* geeft theoloog Thomas H. Groome acht kenmerken van het katholieke denken.¹³ Van sommige punten kan een kritische lezer zich afvragen of dit 'typisch katholiek' is of eigen aan iedereen 'van goede wil', zoals 'commitment to justice' en 'positive understanding of the person'. Van andere punten kan je je afvragen of ze de rooms-katholieke kerk goed doen of slechts stereotyperingen bevestigen, zoals 'universal spirituality' en 'devotion to Mary'. De overige zijn echter zeer bruikbaar als onderscheidende kenmerken van 'katholiciteit'. Ik bespreek er twee van die wel degelijk fundamenteel zijn - sacramenteel wereldbeeld en 'holisme'.

Volgens Groome behoort tot de kern van het katholieke denken het begrip 'sacramentaliteit'. Dit begrip moet niet verengd worden tot de zeven of twee traditionele sacramenten uit de respectievelijk rooms-katholieke en protestantse traditie, maar tot een zeer basale manier om naar de werkelijkheid te kijken. Een 'sacramental outlook' (Groome) betekent dat de werkelijkheid als eerste en ten principale wordt beschouwd als een geschapen realiteit, die in al haar veelzijdigheid getuigt van haar Schepper.

Natuurlijk kan de schepping niet beschouwd worden als een 'bewijs' voor een Schepper. Dat zou een zeer ongezonde revitalisatie van een verkeerd soort natuurlijke theologie zijn. Maar als de schepping als *schepping* beschouwd wordt (en alleen dan) verwijst ze naar haar Schepper.¹⁴ Een dergelijke manier van kijken naar de realiteit legt de nadruk op 'ontvangen' (genade) in plaats van 'nemen'. Het voorkomt dat de menselijke, individuele inspanning alleen afhangt van die ene mens. Psyche noch politiek zijn tegen een dergelijke last bestand. De idee van maakbaarheid, zo dominant in onze laatmoderne cultuur, bijt in haar eigen staart: ze legt onmenselijke druk op het individu uit naam van datzelfde individu.

Ten derde kan een sacramenteel wereldbeeld voorkomen dat een gelovige – een katholiek in Groome's geval – volhardt in een dualistisch denken van hemel versus aarde, God versus mens, kerk versus wereld. De kerk is geen vrijplaats van geloof en heiligheid. En gelovigen hoeven God niet naar de wereld te brengen. God is daar immers al lang aanwezig: in de schepping van Zijn handen en in de mensen die overal op aarde wonen en leven. Ook zij zijn immers geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis.

5. Theologie van de cultuur

Onze maatschappij is geen christelijke meer in de zin dat het geloof elk onderdeel van onze cultuur doorademt. Tegelijkertijd is onze cultuur het product van een eeuwenlange dialoog met het christendom, en kan daarom nooit los daarvan beschouwd worden. Bovendien is God werkzaam in heel de werkelijkheid, ook buiten de officiële kerken en ook buiten de grenzen van het christendom.

De kerkvader Augustinus (430 - 604) pleit in verschillende werkenvoor een theologie van de cultuur. Augustinus schaarde onder de 'zegeningen van God' die de 'schok' van de erfzonde hebben doorstaan onder meer weven, navigatie, architectuur, schilderkunst, beeldhouwkunst, theater, zang,

¹³ Thomas H. Groome, *What Makes Us Catholic: Eight Gifts for Life*, San Francisco (2002).

¹⁴ Alister McGrath, *Een open geheim. Natuurlijke theologie als brandpunt van geloof, kunst en wetenschap*, Kampen (2009). McGrath houdt hierin een pleidooi om de natuurlijke theologie te ontdoen van oude vooroordelen en voor onze laatmoderne tijd opnieuw vruchtbaar te maken.

muziekinstrumenten. Elk van deze kunsten dankt zijn bestaan aan Gods voorzienigheid en genade: Hij heeft de mens deze troosten niet onthouden als straf voor onze ongehoorzaamheid.

Augustinus' cultuuroptimisme gaat in *De Doctrina Christiana* erg ver. Ter verdediging van de blijvende waarde van de heidense cultuur voor het christelijk geloof verwijst hij naar het boek Exodus. De Israëlieten namen goud, zilver en vele kostbaarheden mee uit Egypte, die vaak toegewijd waren aan of zelfs verbeeldingen waren van heidense godheden. Die schoonheden waren heidens van oorsprong, maar werden gebruikt ter meerdere eer en glorie van God. Met andere woorden: de Israëlieten gebruikten het heidense goud voor de versiering van het Tabernakel, dus voor Gods eer. Helaas gebruikten de Israëlieten het Egyptische goud ook voor de fabricage van het Gouden Kalf, het iconische afgodsbeeld uit het Oude Testament. In Augustinus' geest zou je dus kunnen stellen dat onze cultuur als zodanig (en alle uitingen ervan) niet uit zichzelf goed of slecht zijn, maar dat dit bepaald wordt door de gerichtheid ervan op respectievelijk God en het goede of niet-God en het kwade.

De Duitse gereformeerde theoloog Jürgen Moltmann (1926) noemt dit het begrijpen van de 'impliciete theologie' van onze moderne wereld, om – zo voegt hij er waarschuwend aan toe – zowel de vitaliteit als de defecten van onze cultuur te herkennen. Geen blind cultuurpessimisme, maar ook niet een even blind – optimisme. Theologen moeten niet bang zijn de tabernakels van onze tijd aan te wijzen, daar woont God immers. Maar theologen moeten ook niet bang zijn de gouden kalveren van onze tijd aan te wijzen, want daar woont Hij zeker niet.

Een interessante positie in deze hele discussie neemt de lutherse theoloog Paul Tillich (1886 - 1965) in. In de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog hervond hij zijn wankelende geloof in het bekijken van reproducties van klassieke kunstwerken. Het stimuleerde hem om onderscheid te maken tussen twee soorten van 'religie'. De 'theologie van de kerk' bestaat uit het interpreteren van materialen die men aantreft in de expliciet religieuze sfeer van heilige schriften, doctrines en liturgische symbolen en rituelen. De 'theologie van de cultuur' bestaat echter uit het zoeken naar de 'religieuze substantie' in de niet expliciet religieuze moderne cultuur.

In het eerste deel van zijn *Systematic Theology* (1951) stelt Tillich dat zelfs afbeeldingen, gedichten en muziek objecten van theologie kunnen worden, omdat ze de macht hebben bepaalde aspecten van onze *ultimate concern* uit te drukken. Het begrip *ultimate concern* is een van de kernwoorden van Tillich's theologie en niet gemakkelijk in het Nederlands te vertalen: 'uiteindelijk belang' is wellicht een optie. Voor Tillich betekent dit 'ultieme belang' datgene (of diegene) voor wat (of wie) iemand bereid is al het andere op te geven: een geliefde, een ideaal, een passie, enzovoorts. Volgens Tillich is de werkelijke *ultimate concern* niets anders dan God zelf, al het andere is afgoderij (zoals Augustinus hem lang geleden al voorzei). En waar een culturele uiting iets van deze *ultimate concern* belichaamt, is zij het natuurlijke object van de theologie.

In zekere zin zijn alle katholieke docenten een soort cultuurtheoloog. Zij doorzien de werkelijkheid niet alleen als getuigenis gevend van haar Schepper, maar tevens als een voordurende narratieve hermeneutiek tussen 'kerk' en 'wereld', tussen ideaal en praktijk.

6. Heel de mens

Groome noemt als een van de kenmerken van de rooms-katholieke kerk een 'holistisch mensbeeld'. Een opvallende term voor een orthodox theoloog, omdat aan de term 'holisme' een smaak van new-age en esoterie hangt. Geheel ten onrechte overigens, zoals Groome ook laat zien. De christelijke traditie, met name in zijn rooms-katholieke variant, legt een grote nadruk op wat ik noem een 'inclusieve antropologie', een beeld van de mens dat rekening houdt met lichaam, geest en ziel en vooral de eenheid ervan. Traditioneel sinds de verlichting ligt het zielselement van de mens onder vuur: deze zou niet bestaan. Maar sinds enkele jaren treft ook de idee van de menselijke geest als onderscheiden van het fysieke lichaam hetzelfde lot.

Sommige neurowetenschappers als Dick Swaab menen dat de mens 'slechts' zijn brein is. Allerlei processen waarvan we geneigd zijn ze op het niveau van de geest of zelfs de ziel te plaatsen, zijn voor Swaab en zijn geestverwanten niets meer dan fysiologisch-chemische processen in het brein. Als opschrift voor zijn boek *We zijn ons brein* koos Swaab voor de uitspraak 'We hebben geen brein, wij zijn ons brein'.¹⁵ Hiermee behoort Swaab tot de school van het zogenaamde 'materialistisch reductionisme'. Oorspronkelijk was het reductionisme een methodische kwestie: natuurwetenschappers beperkten zich tot het doen van uitspraken tot datgene wat waarneembaar is. Volgens de systematisch theoloog Harm Goris 'werd die methodische terreinafbakening vervolgens een wetenschapstheoretisch criterium voor zinvolle kennis: meten is weten én omgekeerd. Wat niet meetbaar is, is dus onkenbaar.'¹⁶ Ten slotte wordt het reductionisme tot een metafysische in plaats van een louter methodologisch of wetenschapsfilosofisch criterium: 'wat niet empirisch waarneembaar is, bestaat niet.' Goris: 'Zo'n stellingname kan alleen met filosofische argumenten verdedigd worden en niet met natuurwetenschappelijke, empirische argumenten.'

Een denker die dat mechanisme feilloos en meedogenloos heeft blootgelegd is de katholieke cabaretier Herman Finkers. In zijn show *Na de pauze* (2009).¹⁷ Daarin vertelt hij dat hij op zijn katholieke school altijd werd volgestopt met 'dogma's': 'één en één is altijd twee, en een boom is slechts een zuurstoffabriek.' Finkers haat het platte reductionisme, dat alle poëzie doodt. Pas toen er een kapelaan op zijn school kwam, begon hij weer adem te krijgen. De kapelaan vertelde over '1=3' (de triniteit) en over de Boom van Goed en Kwaad, en die van Eeuwig Leven. 'De kapelaan barstte van de verhalen met Ruimte. Zo zei hij: "God is het begin van alles... Voor God was er niets... En Maria is zijn moeder!"' Geconfronteerd met een metafysisch reductionist legt Finkers zijn ziel bloot. Hij zingt: 'De veertigste van Mozart en de liedjes van Jacques Brel / zijn ook ooit verzonnen. Toch bestaan ze wel. / Iets kan zijn verzonnen en daardoor juist bestaan. / Dat soms iets niet verzonnen is, neemt men zomaar aan.'

De katholieke docent is in staat zich tegen dit zo dominante model van impliciet metafysisch reductionisme te verzetten met een beroep op de christelijke traditie die zich hier sinds de verlichting met redelijk succes tegen verdedigd heeft.

7. De utopie van de maakbaarheid

Onze moderne geschiedenis laat, aldus godsdienstfilosoof Theo de Wit, een 'grote woekering' zien van 'eschatologische, apocalyptische en gnostische tendensen'.¹⁸ De verlichting 'blijft mythes generen die de toekomst verheerlijken en het verleden en zijn representanten culpabiliseren'. Deze mythes zijn niet alleen de utopieën van socialisme en communisme, maar evengoed die van het tot in excessen geïmplodeerde kapitalisme. Al deze utopische mythen beloven een binnenwereldlijke verlossing van alle 'uitzichtloze ellende, vernederende onderdrukking en vooral politieke machteloosheid' (De Wit). De filosoof Achterhuis waarschuwt in zijn boeken over moderne utopieën dat deze altijd ontaarden in anarchie (kapitalisme) of dictatuur (communisme en socialisme).¹⁹

De Wit verwijst naar de Duitse filosoof Peter Sloterdijk, die in zijn boek *Zorn und Zeit* (2006) spreekt van 'agentschappen' en 'banken' die de verontwaardiging en woede gaan verzamelen, beheren en vervolgens verwerken tot hoogwaardige producten die geïnvesteerd kunnen worden in

¹⁵ Dick Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot alzheimer*, Utrecht (2010).

¹⁶ Harm Goris, "Bijna-doodervaringen", in: *VolZin 7* (2009), 30-34.

¹⁷ Ook uitgeven als boek: Herman Finkers, *Na de pauze*, Amsterdam (2009). Zie voor een theologische analyse van Hermans show: Frank G. Bosman, *God houdt wel van een geintje. Kleine theologie van de humor*, Zoetermeer (2012), 72-75.

¹⁸ Theo de Wit, *Dies Irae. De secularisatie van het Laatste Oordeel*, Tilburg (2010), 20.

¹⁹ Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Amsterdam (1998); idem, *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam (2010).

grote politieke projecten, dat betekent, in allerlei soorten utopieën.²⁰ Sloterdijk begrijpt het christendom als een relativering van de acute apocalyptische constellatie van resttijd en goede woede. Het gevolg van de immanent gemaakte eschatologie is een irreële en daardoor ondragelijk last die op de schouders van de samenleving en vooral van de politiek wordt gelegd, die noodzakelijkerwijs moet leiden tot teleurstelling en cynisme enerzijds en de eerder genoemde anarchie of dictatuur van welke moderne utopie dan ook.

Het christendom verzet zich tegen het idee dat deze wereld maakbaar is, dat wil zeggen dat onze gebroken wereld niet door menselijk handelen alleen kan worden gered. Dat idee leidt in sommige gevallen tot apathie ten opzichte van al het onheil in de wereld waar de mens wel iets tegen kan doen (en vanuit de christelijke moraal ook opgedragen is te doen), maar veel vaker tot een gezond wantrouwen tegenover elk systeem dat een 'totaaloplossing' biedt. Het idee dat de wereld een God nodig heeft om haar te redden, verlost de mens van de verpletterende verantwoordelijkheid, niet alleen voor zijn eigen triomferen of falen, maar ook voor dat van de wereld om hem heen. Geen mens kan deze verantwoordelijkheid dragen. Wie dat wel probeert, wordt vanzelf een anarchist of een dictator.

8. Opbrengst voor de toekomst

Wat is de opbrengst van al deze overwegingen voor de katholieke docent in het werkveld? Ik wil vier elementen noemen waarvoor de katholieke docent kan putten uit de rijke bron van de christelijke traditie.

In de eerste plaats kan de katholieke docent op impliciete wijze een geprononceerd beeld geven aan zijn studenten van geleefde religie zowel in de private als in de publieke ruimte, en de verhouding daartussen. Dit voorbeeld van geleefd en beleefd (geïncarneerd) geloof is niet missionerend of evangeliserend van aard, maar is een getuigenis die alle leerlingen uitnodigt zelf na te denken over de diepste gronden van het menselijk bestaan. Bovendien kan de docent zich zowel van het religieuze binnen- als het buitenperspectief bedienen op de momenten die daarom vragen, als de spanning onderscheiden waarin beide met elkaar kunnen staan.

In de tweede plaats heeft de katholieke docent vanuit zijn ervaring en traditie niet alleen kennis van de voor ons westers zelfverstaan zo belangrijke christelijke traditie, maar heeft hij tevens op een dieper niveau het inzicht dat en waarom deze traditie zo vormend was (en is) voor onze westerse samenleving. Hij kan zijn leerlingen dit basisbegrip meegeven, zowel op praktisch als meer abstract niveau. De katholieke docent helpt op deze wijze zijn leerlingen hun eigen sociaal-culturele en historische context te begrijpen, het belang daarvan voor heden en verleden in te zien en zich op bereflecteerde wijze hierin in te voegen.

In de derde plaats helpt de christelijke traditie de katholieke docent zich te verdedigen tegen de excessen van het maakbaarheidsideaal en de daarbij behorende (cognitieve) prestatiedrift en controledrift. Ook kan deze docent ouders, collega's en leerlingen helpen zich tegen dit eendimensionale mensbeeld te verzetten dat de werkelijkheid en iedereen die daarin bestaat, wil reduceren tot mechanische poppen. Waar de maakbaarheid faalt – zoals zo vaak – kan de katholieke docent vervolgens ook weerstand bieden tegen de toenemende druk van (uiteindelijk ook zinloze) protocollen en andere controlemechanismen die het onderwijs reduceren tot statistiek, prestaties en cijfers.

In de laatste plaats kan de katholieke docent in alle wedervaardigheden van katholieke kerk en onderwijs terugvallen op de existentiële basiszekerheid dat deze wereld niet 'van God los' is. God laat het werk van Zijn handen niet los. En ook al lopen de kerken leeg, overal is Gods heilsboodschap te vinden. Het enige wat vereist is, is een bepaalde blik. De katholieke theoloog Edward Schillebeeckx (1914-2009), misschien wel de grootste Nederlandse theoloog ooit, schreef in zijn nooit

²⁰ Peter Sloterdijk, *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*, Frankfurt am Main (2006).

gepubliceerde Hermeneutiekdictaat: 'We trekken binnen in een verhaal dat al begonnen is. We beginnen dus bij een willekeurig punt binnen de open geslotenheid van een eindige wereld.'²¹ Dat verhaal is de moeite waard niet alleen om verteld te worden, maar vooral om geleefd en voorgeleefd te worden. De toekomst telt, juist in deze tijd.

Over de auteur

Drs. Frank G. Bosman is een bekend katholiek cultuurtheoloog. In 2011 werd hij uitgeroepen tot de meest spraakmakende theoloog tijdens de eerste Nacht van de Theologie in Amsterdam. Hij publiceert veel over de relatie tussen de christelijke traditie en de moderne cultuur. In 2013 verdedigt hij een proefschrift over de klanktheologie van de Duitse dadaïst Hugo Ball aan de Tilburg School of Catholic Theology, waar hij ook werkzaam is. Laatst verscheen van zijn hand *God houdt wel van een geintje. Kleine theologie van de humor*, Zoetermeer (2012). Zie: www.goedgezelschap.eu.

²¹ Integraal te downloaden via www.schillebeeckx.nl.